

Yaqub BABAYEV

Filologiya elmləri doktoru, professor

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

E-mail: ymbabayev@hotmail.com

ORCID: 0000-0002-4738-9426

<https://doi.org/10.59849/2309-7949.2024.1.34>

XIII-XIV ƏSRLƏR EPİK ŞEİRİMİZDƏ DASTAN MOTİVLƏRİ

Açar sözlər: XIII-XIV əsrlər, Azərbaycan ədəbiyyatı, klassik ədəbiyyat, epik poeziya, folklor, dastanlar

SUMMARY

Yaqub Babayev

Epic motifs in our epic poetry of XIII-XIV centuries

The article discusses the influence of folk dastans on the development of Azerbaijani epic poetry of XIII-XIV centuries. It is shown that XIII-XIV centuries attract attention as a special stage in the development of Azerbaijani literature. During this period, a number of valuable examples of our epic poetry were created. Those works are mainly in the poem genre. These poems were written in two languages, namely Azerbaijani and Persian. In some of those poems it is noticeable the influence of folklore, especially dastans to one or another degree. The authors of the poems successfully used the plots, individual episodes, events, images, form-structural elements, ideas, etc. of dastans while writing their works. Among those works "Dastan-i-Ahmed Harami" (author is unknown), "Varga and Gulshah" by Yusif Maddah, "Mehri and Vafa" by Isa, "Mehr and Mushtari" by Assar Tabrizi and etc. poems can be shown. The epic motifs in the mentioned poems are analyzed in the article.

Key words: XIII-XIV centuries, Azerbaijani literature, classical literature, epic poetry, folklore, dastans

РЕЗЮМЕ

Ягуб Бабаев

Эпические мотивы в нашей эпической поэзии XIII-XIV веков

В статье рассматривается влияние народных дастанов на развитие азербайджанской эпической поэзии XIII-XIV веков. Показано, что XIII-XIV века привлекают внимание как особый этап развития азербайджанской литературы. В этот период был создан ряд ценных образцов нашей эпической поэзии. Эти произведения в основном относятся к жанру поэма. Эти стихи были написаны на двух языках: азербайджанском и персидском. В некоторых из этих поэм в той или иной степени проявляется влияние фольклора, особенно дастанов. Авторы поэм успешно использовали при написании своих произведений сюжеты, отдельные эпизоды, события, образы, формоструктурные элементы, идеи и т. д. дастанов. Среди этих произведений можно показать - «Дастан об Ахмед Харамии» (автор неизвестен), «Варга и Гульшах» Юсифа Маддаха, «Мехри и Вафа» Исы, «Мехр и Муштари» Ассара Тебризи и др. поэмы. В статье анализируются эпические мотивы в указанных поэмах.

Ключевые слова: XIII-XIV века, Азербайджанская литература, классическая литература, эпическая поэзия, фольклор, дастаны

Giriş. Məlum olduğu kimi, XIII-XIV yüzilliklərdə Azərbaycan ədəbiyyatı Azərbaycan, fars və qismən də ərəb dillərində inkişaf edirdi. Həmin əsrlərdə ədə-

biyyatımızda həm lirik, həm də epik poeziya sahəsində bir sıra dəyərli sənət nümunələri meydana gəlmişdir və əlamətdar cəhətdir ki, bunların sayı az deyil. Bu dövr həm də anadilli Azərbaycan ədəbiyyatının təşəkkül və ilkin inkişaf dövrü kimi səciyyələnir. Əlimizdə milli dildə daha əvvəlki dövrlərə aid bədii nümunələrin olmaması bizi anadilli ədəbiyyatımızın tarixini də XIII-XIV əsrlərdən götürməyə vadar edir.

Həmin dövr anadilli epik poeziyamız bu gün bizə bəlli bir neçə poema ilə təmsil olunur: Müəllifi bəlli olmayan “Dastani-Əhməd Hərəmi”; Yusif Məddahın “Vərqa və Gülşah”ı; Qul Əlinin “Qisseyi-Yusif”i; Mustafa Zəririn “Yusif və Züleyxa”sı; Suli Fəqihin “Yusif və Züleyxa”sı.

Biz bu beş poemanın sırasına son zamanlar üzə çıxarılmış İsa adlı şairin «Mehri və Vəfa» məsnəvisini də əlavə edə bilərik. Ədəbiyyatşünas alimlər Kamandar Şərifli və Aysel Şərifli tərəfindən elmi ictimaiyyətə çatdırılmış həmin poemanın (5) XIII-XIV əsrlərin ədəbi abidəsi olmasını sübut edən dəlillər kifayət qədər əsaslıdır. Elə buna görə də biz bu əsərdən də bəhs etdiyimiz ədəbi-tarixi mərhələnin bədii təfəkkür məhsulu kimi söhbət açə bilərik.

Farsdilli epik şeirimizin dəyərli örnəklərindən isə Arif Ərdəbilinin “Fərhadnamə”, Əssar Təbrizinin “Mehri və Müştəri”, Marağalı Əvhədinin “Dəhnamə” və “Cami-cəm” poemalarını və s. göstərə bilərik. Beləliklə, mövzu obyektini kimi götürdüyümüz dövrdə epik poeziyamızın kifayət qədər uğur qazandığını söyləmək mümkündür.

Tədqiqat. İndi keçək başqa mətləbə. Adını çəkdiyimiz poemalardan üçü «Yusif və Züleyxa» mövzusunda qələmə alınmışdır. İstər bu üç əsərlə, istərsə də o birisi epik poeziya örnəkləri ilə tanışlıq belə deməyə əsas verir ki, XIII-XIV əsrlərdə ərsəyə gələn epik şeirimiz xalq yaradıcılığı, o cümlədən dastançılıq ənənələri ilə sıx bağlı olmuşdur. Biz adı çəkilən əsrlərin bəzilərində bu və ya digər dərəcədə dastan motivlərinin, epos təfəkkürünün izlərini, təzahürünü görürük. Sadəcə olaraq bəzi nümunələrdə bu təzahür daha qabarıq və əhatəli, bəzində isə qismən azdır. Hər bir əsərdə dastan motivlərinin fərdi qaydada, obrazlı ifadə ilə desək, məxsusi ölçüdə təzahürünü nəzərə alsaq, bu poemaları dediyimiz yönümdə fərdi olaraq elmi təhlilə cəlb etmək daha münasib görünür.

1928-ci ildə türk alimi Tələt Onay tərəfindən tapılmış “Dastani-Əhməd Hərəmi”nin müəllifi bəlli deyil. XIII yüzilliyə aid olduğu qüvvətli ehtimalla güman edilən bu abidədə dastan ənənələri xeyli güclüdür. Əvvələn, onu deyək ki, bu süjetin özü əslində folklor materialıdır. Başqa sözlə, süjet eynilə xalq nağıllarını xatırladır. Çox güman ki, müəllif o zaman mövcud olan eyni xalq nağılının süjeti əsasında bu mövzunu qələmə almışdır. Həm də bu elə nağıl imiş ki, onda folklorun digər epik janrı olan dastan elementləri də yox deyilmiş. Bundan əlavə müəllifin özü də süjeti oxucuya (və ya dinləyiciyə) nağıl, qissə kimi deyil, məhz dastan şəklində təqdim etməyə meyillidir. Belə bir təşəbbüs poema– məsnəvinin adında bariz surətdə özünü göstərir. Yəni ünvan – ad “Qisseyi-Əhməd hərəmi”, yaxud “Əhməd hərəminin nağılı” kimi yox, məhz “Dastani-Əhməd hərəmi” şəklində müəyyənləşdirilir. Poetik təhkiyə başlayanda da elə ilk beytdə müəllif nağıl və

ya qissə deyil, dastan söyləməyin əsasını qoyduğunu bəyan edir:

*Bu dastanı bu gün bünyad edəlim,
Həqin qüdrətlərin biz yad edəlim (3, 14).*

Haqqında danışdığımız əsəri dastanlarla bağlayan başqa notlar da mövcuddur. Məsələn, poema yazılı ədəbi ənənəyə uyğun olaraq fəsillərə yox, məclislərə bölünmüşdür. Sanki sənətkarın auditoriyası oxucu deyil, dinləyici kütləsidir. Bəllidir ki, məclis dastanların söyləndiyi ictimai məkandır. Şair bilərəkdən fəsilləri məclislərlə əvəz edir. Müəyyən mənada sərlövhədə və təhkiyənin ilk məqamında nəzərdə tutduğu, verdiyi vədi izləyir. Onun diktəsinə müvafiq hərəkət edir.

Poemada folklor müstəvisində özünü göstərən bəzi sakral rəqəmlərlə rastlaşırıq. Məsələn: 3, 7, 9 və 40 rəqəmləri: Əhməd Həraminin quldurçuluq, yol kəsmək və qarətlə məşğul olan 9 yoldaşı vardır. Onun Bağdad sultanının qəlbini ələ almaq və ona xoş gəlmək üçün gətirdiyi bütün hədiyyələrinin sayı 7-dir: 7 oğlan, 7 qız, 7 qılinc, 7 at. Onun gətirdiyi gövhərlərin sayı isə 3-dür. Şiraz hökmdarı Güləfrux Güləndamın məsləhəti ilə Əhməd Həraminin təhlükəsindən qurtarmaqdan ötrü 40 pilləkənli saray tikdirir və s.

Poemadakı obrazların bənzərlərinə biz dastanlarda da rast gəlmişik. Əhməd Hərami və onun yoldaşları bəzi dastanlarda təsadüf edilən yolkəsən, quldur obrazlarını xatırladır. Güləndamı ölümdən xilas edib Şiraza aparan tacir, karvanbaşı Xoca Rüstəm surəti də dastanlarda qarşılaşdığımız xilaskar və ya xeyirxah bəzirgan obrazlarının tipik paralelidir.

Əsərdə ideya-süjet münasibətlərinin bədii həlli, əlaqə və bağlılıq prinsipləri də folklor, o cümlədən dastan motivinə söykənir. Deyilən prinsipi belə izah etmək mümkündür: nağıl və dastanlarda ideya-süjet münasibətləri, adətən, bu cür ənənəvi prinsip əsasında qurulur: «ideyadan süjetə». Yəni ideya əvvəldən hazır olur. Süjetin gedişatı ideyaya tabe tutulur. Yəni süjet ideyanın tələbləri əsasında qurulur. Burada həyati gerçəklik, realist metodun tələbləri bir o qədər də nəzərə alınmır. Hadisələr həyatın diktəsinə yox, müəllifin istəyinə əsasən qurulur. Eyni məziyyəti biz «Dastani-Əhməd Hərami»də də görürük. Poemada təlqin olunan ideya mahiyyət etibarilə belə bir düsturla ifadə edilə bilər: “xeyirin şər üzərində qələbəsi”. Bu, bəşər ədəbiyyatı, xüsusilə folklor materialları üçün həmişəyaşar ideyadır. Məsnəvi müəllifi də sanki ideyanı bir şablon olaraq əvvəldən seçib hazırlamışdır. İndi ona uyğun süjet qurmaq lazımdır. Mövzu seçimindən tutmuş süjetin son epizoduna, ideyanın reallaşma məqamına qədər deyilən prinsip və onun gerçəkləşməsinə cəhd aydın surətdə sezilir. Əlbəttə, ideya-süjet münasibətlərindəki bu motivləşmə dastançılıq ənənəsində də mövcuddur. Belə ki, məhəbbət dastanlarında daha çox süjet aşıq və məşuqun qovuşmasına, vüsala, nikbin finala hesablanır. Qəhrəmanlıq dastanlarında da çox vaxt qəhrəman sonda qalib gəlir. Final təntənəli ideyanın ifadəsinə xidmət göstərir.

İsanın «Mehri və Vəfa» poemasında da mənzərə təxminən «Dastani-Əhməd Hərami»də olduğu kimidir. Fərq burada dastan ünsür və elementlərinin kəmiyyətə daha artıq, mahiyyətə daha gur olmasındadır. Əgər ikinci əsər təqəhrəmanlıqdırsa, müəllif tərəfindən ancaq Əhməd Həraminin «dastanı»- əhvalatı kimi

təqdim edilsə, birinci əsərin istər fabulası, istərsə də obrazlar aləmi iki qəhrəmanlı bədii sistem üzərində qurulmuşdur. Bu sistem eynilə məhəbbət dastanlarında olduğu tərzdədir: cüt qəhrəman – aşıq və məşuq, onların bir-birinə «buta» verilməsi, ayrılığı və qovuşmaq ümidilə apardıqları mübarizə, başlarına gələn çətinlik və macərəlar, nəhayət, vüsal.

«Mehri və Vəfa» süjet və hadisələrin aurası, axarı baxımından xalq nağıllarından fərqlənir. «Əhməd Hərami»də olduğu kimi burada da süjetin nağıllardan əxz edildiyi dərhal sezilir. Ancaq əhvalatı məsnəviləşdirən şair onu auditoriyaya nağıl yox, dastan kimi təqdim niyyəti güdür:

*Eşid imdi eşq yüzündən bir xəbər,
Edə bən bir dastan ki, mötəbər (5, 40).*

Əsərin məsnəviləşmiş mətnində belə bir bədii üsul və üslub, poetik dəstəxtə və əməliyyat aydın surətdə özünü təzahür etdirir ki, sənətkar mövzunu qələmə alarkən, daha doğrusu, xalq nağılını yazılı ədəbiyyat abidəsinə – poemaya çevirmək istəyərkən onu “dastan” süzgəcindən keçirir. Onun aurasına və ruhuna dastan motivləri əlavə etməyə səy göstərir.

Poemanı ilk dəfə tapıb üzə çıxaran və nəşr etdirən filoloq alimlər K.Şərifli və A.Şərifli əsərə yazdıqları geniş müqəddimədə onun dastanlarla bağlılığını xüsusi olaraq vurğulamışlar. Onların belə bir qənaəti inandırıcı və əsaslıdır ki: “Məsnəvinin ruhu, dili, məzmunu və təhkiyə tərzini ozan ədəbiyyatımızdan qidalanmış bir bədii ədəbiyyat nümunəsidir. Xalq dastanlarında olduğu kimi bu məsnəvinin mövzusu və orada cərəyan edən hadisələr iki haqq aşıqı – Mehri ilə Vəfa arasında olan məhəbbət macərəlarını əhatə edir” (5, 12).

Forma-struktur baxımından da müəllif poemaya dastan poetikasının mümkün notlarını əlavə etməyə çalışır. Əsərin təhkiyə, dil-üslub xüsusiyyətlərinin dastançılıq ənənəsinə uyğunlaşdırılması (yazılı ədəbiyyat materialının imkan verdiyi ölçüdə) bu təşəbbüsün nəticəsidir. Yaxud dastanlarda qəhrəmanların istək, hiss və duyğularını əvəz edən heca vəznli lirik şeirləri “Mehri və Vəfa”da (əruz vəznində yazılmış əsərdə) əruz vəzninin tələbinə uyğun olaraq qəzəllər əvəz edir. Əsərdə mətn daxilində qəhrəmanların dilindən qəzəllər verilir.

Məhəbbət dastanlarında rast gəldiyimiz ənənəvi motivlərdən biri «buta vermə» epizodudur. Bir sıra məhəbbət dastanlarında bu epizod hadisələrin “düyün” nöqtəsi (zavyazka) rolunu oynayır və süjetin gedişatı üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Həmin motivə biz haqqında danışdığımız poemada da təsadüf edirik. Belə ki, Əmman sultanının qızı Mehrini təhlükədən xilas edən Xızır Mehrini ona «buta» verir. Həmin əhvalatı Mehri Vəfaya danışarkən deyir:

*Sən gələcəksən, dedi Xızır bana,
Tanrı əmrilə bəni verdi sana (5, 46).*

Dastanlarımızda «ölməli olan başqa birisinin əvəzinə ömür vermə və onu ölümdən xilas etmə» epizodu da bir fədakarlıq əməli kimi özünə yer tapmışdır. Dədə Qorqud dastanlarında “Duxa Qoca oğlu Dəli Domrul” boyunda Dəli Domrulun zövcəsi öz ərinin əvəzində ölməyə və ömrünü ona bağışlamağa razı olur və bu fədakarlığı ilə ərini ölümdən qurtarır. “Mehri və Vəfa”da da həmin epizodun

oxşarı mövcuddur. Əsərdə təsvir olunur ki, Məğrib sultanının göndərdiyi qadın – Cadu, Vəfanı boğazlayıb öldürür. Gəlib Vəfanın meyitini tapan qardaşı Xızırın onun dirildilməsini xahiş edir. Xızır bunun mümkünliyünü, lakin bunun əvəzində kiminsə öz ömrünün müəyyən hissəsini ona (Vəfaya) bağışlamalı olduğunu deyir. Qardaşı ömrünün yarısını Vəfaya bağışlamağa razı olur və beləliklə, Xızırın duası və yardımını ilə Allah onu dirildir.

Mifik Xızır obrazı da dastanlarımızda müsbət səciyyəli xarakter – əməl mücəssəməsi kimi yer almaqdadır. “Aşıq Qərib və Şahsənəm” dastanında çətin vəziyyətə düşən qəhrəmana – Qəribə Xızır mədədçi olur. Onu atının tərkinə mindirib bir anda çox uzaq məsafədən sevgilisinin toyu olacaq məkana çatdırır. Bir xeyrixah kimi Qəribin – aşıqın müşkülünü həll etməkdə, sevgilisində qovuşmaqda ona himayəçi olur. “Dədə Qorqud”un 1-ci boyu “Dirsə xan oğlu Buğac boyu”nda isə Xızır xilaskarlıq missiyası yerinə yetirir. O, ağır yaralanmış Buğacın yarasının məlhəminin nə olduğunu xəbər verməklə onu ölümdən qurtarır. Yaralı Buğac onun başı üstündə ağlayan anasına deyir: “Ana, ağlamağıl, mana bu yarıdan ölüm yoxdur, qorxmağıl! Boz atlı Xızır mana gəldi. Üç kərrə yaramı sığadı. «Bu yarıdan sana ölüm yoxdur. Tağ çiçəgi, anan südi sana məlhəmdir”, – dedi” (6, 39).

“Mehri və Vəfa”da Xızır iki dəfə xilaskarlıq vəzifəsi icra edir və hər iki qəhrəmanın – həm aşıqın, həm də məşuqun mədədçisi vəzifəsini yerinə yetirir. Birinci dəfə o, dənizdə qərqli olan gəmidəki Mehrini və onun qulluqçusunu təhlükədən qurtarır. İkinci dəfə isə Cadunun boğazlayıb öldürdüyü Vəfanı diriltmək üçün Allaha dua edir. Onun vasitəçiliyi və dualarının səbəbilə Tanrı aşıqı dirildir. Deməli, dini-mifik və əsatiri düşüncədən yaranan Xızır obrazı həm folklorda, həm də yazılı ədəbiyyatda eyni missiya və məfkurənin daşıyıcısı kimi diqqəti cəlb edir.

Məlum olduğu kimi, qədim türklərdə qurd totem səviyyəli bir obraz olaraq mifik-əsatiri düşüncədə bədii-mifoloji mahiyyət kəsb edir. O, türk qövmünün xilaskarı statusunda əski türk dastanlarına da yol tapmışdır. Keçilməz-çıxılmaz bir məkana düşən türk qövmü yalnız qurdun köməyi ilə nicat tapır, onun sayəsində qurtuluşa nail olurlar. “Törəyiş”, “Oğuz Kağan” kimi qədim türk dastanlarında qurd türk soyunun əcdadı və xilaskarı kimi təqdim edilir. Əski türk dastanlarındakı bu motiv “Mehri və Vəfa”da da mikromiqyasda öz bədii əksini tapmışdır. Burada qurd bir qövmün yox, qəhrəmanın mədədçisi, yolgöstərəni rolunda çıxış edir. O həm Vəfaya, həm də onun qardaşına yol göstərir. Onlar haraya gedəcəklərini məhz meşədə gördükləri qurdun vasitəsi ilə müəyyənləşdirir və son nəticədə qələbəyə nail olurlar.

XIV əsr şairi Yusif Məddahın “Vərqa və Gülşah” poemasının mövzu və süjeti ərəb əfsanəsidir. Yəni yazılı ədəbiyyata yol tapan və islam şərqində ənənəvi səyyari süjetlər sırasında qərarlaşan bu əsərin genetik kodu birbaşa folklora bağlıdır. Süjetin özündə dastan elementləri ilə ciddi oxşarlıq, hətta eynilik təşkil edən bir sıra epizod və detallar mövcuddur. Bundan əlavə Azərbaycan şairi mövzunu işləyərkən ona oxucu üçün maraqlı, cəzbedici olsun deyə dastan ruhu tələq etməyə çalışmışdır. Bu əlamət birinci növbədə məsnəvinin təhkiyə sistemində, hadisələrin poetik danışq, söyləmə tərzində özünü büruzə verir. Bundan əlavə

“Mehri və Vəfa”da olduğu qaydada bədii mətn (məsnəvi formasında nağıl edilən əhvalatlar) qəzəllərlə bəzədilir. Biz forma-strukturla bağlı bu məziyyəti Mustafa Zəririn, həmçinin Suli Fəqihin “Yusif və Züleyxa” poemalarında da görürük. Görünür, əruz vəznli epik mətnlərin içərisində qəzəllər vermək XIII-XIV əsrlər anadilli poeziyamızda bir ənənə imiş. Belə bir forma-struktur biçimi poemaları dastanlara yaxınlaşdırır. Dastanlardakı nəsr hissəni poemalardakı məsnəvi (təhkiyə burada reallaşır) hissəsi, heca vəznli lirik şeirləri isə qəzəllər əvəz edir. Həm də hər iki mətnə lirik nümunələr vəzn və janrcə fərqli olsa da, eyni məqsədin ifadəsi ilə bağlı olur. Dastanlarda lirik hissələrin ifadəsi, mətnə musiqi ovqatı aşılamaq, əhvalatı musiqi ilə uzlaşdırmaq üçün qoşma, gəraylı və s. lirik şeir nümunələrindən istifadə edildiyi kimi adı çəkilən poemalarda da eyni məqədlə qəzəllərdən istifadə edilir.

“Vərqa və Gülşah”da müxtəlif dastanlarda rast gəlinən bir sıra maraqlı motiv və epizodlar vardır. Məsələn: 1. *Övladı olmayan valdeynin uzun çətinliklərdən, nəzir-niyazdan sonra övladı olur*. Poemada bu valideynlər Hümam şah və Hilal şahdır. Böyük çətinliklərdən sonra onların hər ikisinin övladı dünyaya gəlir. Hümamın oğlu (Vərqa), Hilalın isə qızı (Gülşah) doğulur; 2. *Köbəkəsdə etmə*. Bu uşaqlar doğulduqda valideynləri onları «köbəkəsdə» edir. Böyüyəndə bir-biri ilə evləndirəcəklərini vəd edirlər; 3. *Adaxlı olan iki gəncin müəyyən səbəb nəticəsində evlənmə bilməməsi və məcburi şəkildə ayrı düşmələri, bir-birinə qovuşmaq uğrunda mübarizələri*. Doğularkən köbəkəsdə edilən, böyüyüb həddi-buluğa çatdıqdan sonra bir-birini dərin məhəbbətlə sevən Vərqa ilə Gülşah müəyyən səbəblərə görə uzun müddət biri digərindən ayrı düşür. Uzun mübarizə və çətinliklərdən sonra onlar bir-birinə qovuşurlar; 4. *Aşiq və məşuqu ayıran şər qüvvələrin mövcudluğu*; Quldurbaşı Əmru və Gülşahın anası bu iki gəncin uzun müddət ayrı düşməsinə, əzab çəkmələrinə səbəb olurlar; 5. *Ölən şəxsin dirilməsi və bunun əvəzində kiminsə can verməli olması*.

Sonuncu epizod dastanlar üçün tipik olmasa da, hər halda təsadüf edilən epizoddur. “Vərqa və Gülşah”da bu, aşağıdakı şəkildə öz əksini tapmışdır: Möhsün şahın alicənablığı qarşısında Gülşah ilə evlənməkdən imtina edən Vərqa özünü öldürür. Bu ayrılığa dözməyən Gülşah da intihar edir. Ancaq bir müddət sonra Məhəmməd peyğəmbər gəlib oraya çıxır. Camaat xahiş edir ki, bu nakam sevgililəri diriltsin. Peyğəmbər razılaşıq. Amma kimsə bunun əvəzində can verməlidir. Möhsün şah, Ömər, Osman və Əli can verməyə razılaşırlar. Bu, Allaha xoş gəlir və o, sevgililəri dirildir.

Göründüyü kimi, “ölən şəxsin dirilməsi” (və ya “ölməli olan şəxsin bağışlanması”) motivi müxtəlif süjetlərdə mahiyyətə bir o qədər də fərqlənmişdir. “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunun “Duxa Qoca oğlu Dəli Domrul boyu”nda da hadisə buna oxşardır.

“Vərqa və Gülşah”ın mövzusu, həmçinin aşiq və məşuqdan ibarət baş qəhrəman cütlüyü də məhəbbət dastanlarının parametrlərinə xeyli uyğundur. Vərqanın aşiqanə qəhrəmanlığı ilə qılınc qəhrəmanlığının qovuşması, onun fiziki cəngavərliyi və bahadırlığı isə qəhrəmanlıq dastanlarının ənənəvi motivi ilə səsleşir.

Ümumiyyətlə, bu süjetin ideya-məzmun xüsusiyyəti və obrazlar aləmi dastanlaşma prosesi üçün kifayət qədər əlverişlidir. Görünür, bu ədəbi hadisə ona görə baş verməmişdir ki, süjet milli deyil, gəlmədir. Ərəb ictimai gerçəkliyi ilə bağlıdır. Elə buna görə də ozan-aşıqlar onu sırf milli dastan şəklində salmağa meyilli olmamışlar. Süjetin yadlığı onu xalq yaradıcılığının milli meydanına gətirməyə maneəçilik törətmişdir.

XIII-XIV yüzilliklərdə Azərbaycan türkcəsində “Yusif və Züleyxa” mövzusunda üç poema meydana gəldiyi bəllidir. Bunlar Qul Əlinin “Qisseyi-Yusif”, Mustafa Zəririn “Yusif və Züleyxa” və Suli Fəqihin “Yusif və Züleyxa” poemalarıdır. Bu əsərlərin süjetinə həm “Tövrat”da, həm də “Quran”da geniş yer verilmişdir. “Tövrat”ın I kitabı olan “Təkvim”də dediyimiz əhvalat geniş şəkildə danışılır. “Quran”ın 111 ayədən ibarət “Yusif” surəsi (XII surə) də bütövlükdə əhvalatın təcəssümünə həsr edilib. Əhvalat islam coğrafiyasında yazılı ədəbiyyatda çox işlənən ənənəvi mövzular silsiləsinə daxildir. Ancaq islam regionunda qələm sahibləri mövzunu işləyərkən “Tövrat”dan daha çox “Quran”dan faydalanmışlar.

Yusif qissəsi folklorda müəyyən əks-səda doğurur, bu mövzuda ərsəyə gələn bədii əsərlərin mətnində, epizod və forma-məzmun sistemində müəyyən məqamlarda folklorlaşma tendensiyası hiss edilir. Lakin bu motiv cüzdür, həmin əsərlərin ruhuna hopmur, dərinə işləmir. Görünür, qissənin dini-əxlaqi ideya və mahiyyəti, onun «Quran»la bağlılığı bu meylin rəvac tapmamasında əsas səbəb rolunu oynamışdır. Hətta əhvalatın cüt qəhrəmanlı (aşiq və məşuq – Yusif və Züleyxa) xarakteri də bu işdə elə bir əhəmiyyət kəsb etməmişdir. Buradakı eşq macərəsi ibrətamiz dini prizmanın arxasında qaldığından, ona qüdsi hadisələrin linzasından baxıldığından dastanlaşma üçün münasib hesab edilməmişdir. Beləliklə, haqqında söhbət açılan mövzuda yazılan əsərlərdə dastan motivlərinin varlığından danışmaqdan ötrü tutarlı faktlar mövcud deyil.

XIII-XIV yüzilliklərdə fars dilində yazılmış epik poeziya örnəklərimizin bəzilərində də dastanlarla müəyyən bağlılıq müşahidə olunur. Həmin abidələr içərisində Əssar Təbrizinin “Mehr və Müştəri” poeması xüsusilə diqqəti cəlb edir. Poemanın mövzusu qədim dastanlardan olan “Mehr və Mah” adlı xalq dastanı ilə ciddi yaxınlıq, oxşarlıq təşkil edir. Ə.Təbrizi irsinin tədqiqatçısı Qasım Cahani sənətkarla bağlı monoqrafiyasında bu məsələyə xüsusi diqqət yetirmişdir. O, haqlı olaraq yazır: «Azərbaycan xalq dastanlarında dostluq və sədaqət motivlərindən bəhs edilmişdir. Ancaq bu dastanlar içərisində “Mehr və Mah” dastanının mövzusu “Mehr və Müştəri” poemasının mövzusunə daha yaxın olduğundan şairin əsərin mövzusunə bu dastandan aldığı ehtimalı qüvvətli” (13, 32). Onu da əlavə edək ki, “Mehr və Mah” 1926-cı ildə Təbrizdə ayrıca kitab halında nəşr olunmuşdur. Hər iki əsərin müqayisəsi göstərir ki, Əssar ya birbaşa “Mehr və Mah” dastanının özündən (əgər dastan o zaman indiki şəkildə mövcud idisə), ya da ona ciddi şəkildə oxşar başqa bir süjetdən bəhrələnmişdir.

“Mehr və Mah” astral dastandır. O zamankı astroloji bilik və səma cisimləri ilə əlaqəli baxışlarla ciddi surətdə bağlılığı vardır. “Mehr və Müştəri” də astral poemadır. Sadəcə olaraq müəllif poemanın mövzu, süjet və ideyasını öz

dövründə dini-fəlsəfi düşüncədə əsaslı şəkildə mövcud olan təriqət ideyaları, xüsusilə də sufizmin əsas konsepsiyalarından olan “vəhdəti-vücut” fəlsəfəsinin baxışlar sistemi ilə sintez etmişdir. Yəni əsərə “Mehri və Mah”da olmayan belə bir ideya əlavə etmişdir: Eyni vəhdətdən eyni məqamda yaranıb kəsirət aləminə düşən zərrələr “şəbi-hicran” aləmində (maddi dünyada) bir-birindən müvəqqəti olaraq ayrı düşür, bir-birinə sonsuz məhəbbət bəsləyir, qovuşmaq üçün sonsuz əzablara, çətinliklərə düçar olur, nəhayət, qalib gəlib vüsala çatır, eyni gündə eyni aləmdən nəşət tapanlar eyni gündə də vəfat edir və öz əsillərinə qovuşurlar.

“Mehri və Müştəri”nin əvvəlində Əssar poemanın yazılma səbəbindən danışarkən əsərin mövzusunun xalq arasında yayılmış bir əhvalatdan (süjətdən) götürdüyünü söyləyir. Çox ehtimal ki, bu əhvalat ya “Mehri və Mah”a çox yaxın olan “Mehri və Müştəri” süjeti, ya da elə “Mehri və Mah” əhvalatının özü idi. Sadəcə olaraq sənətkar süjet, əhvalat, epizodları, həmçinin ideya və qayəni öz məqsədinə, baxış və düşüncələrinə uyğunlaşdırmış, bir növ özünü külləşdirmişdir. Yəni xalq dastanını məsnəvi ahənginə, yazılı ədəbiyyatın zamanla əlaqəli bədii, fəlsəfi, dini və elmi görüşlər sisteminə, özünün təlqin etmək istədiyi ideya və mətləbə uyumlu hala salmışdır.

Əvvələn, “Mehri və Müştəri” məsnəvisinin başlanğıcı sıx-sıx dastanlarımızda rast gəldiyimiz “övladsızlıq dərdi və xeyirxah bir qüvvənin yardımı ilə bu müşkülün həlli” epizodu ilə başlayır. Belə ki, İstəxr şahı Şapurun və onun ağıllı vəzirinin övladları olmur. Uzun müddətdən sonra xeyirxah və mömin bir abidin köməyi ilə onların hər ikisinin övladları dünyaya gəlir, onlar bu dərddən qurtulurlar.

Həm poema, həm də “Mehri və Mah”la tanış olduqda bunlar arasında ciddi bənzəyişin, əlaqə və bağlılığın şahidi oluruq. Bu bənzəyiş və bağlılıq həm süjetə, həm hadisələrə, həm obrazlara, həm də hər iki əsərdəki astronomik görüşlərə aiddir. Belə ki, “dastanının baş qəhrəmanı Mehri dostu Nikəxtərlə şəklini görüb sevdii Mahın yaşadığı ölkəyə getmək, sevdii Maha eşqini bəyan edib vüsala çatmaq üçün səfərə çıxır...Bu dostları Sərəndib cəzirəsindəki uğursuz və macəralı bir təsadüf bir-birindən ayırır. Mehri və Nikəxtərə insanabənzər vəhşilər hücum edir. Dostlar qırılmaqla bitib-tükənməyən bu vəhşilərlə səhərə kimi vuruşub gücdən düşür və hərəsi bir səmtdə huşunu itirib yığılırlar. Yoldan ötən ticarət karvanının başçısı bihuş Mehri rast gəlib onu özü ilə aparır. Elə buradan da Mehri Maha qovuşmaq arzusu hələlik dostunu aramaq arzusu ilə əvəz olur...” (13, 36). Yaxud Mehri və Nikəxtərin mindiyi gəmi dənizdə fəlakətə uğrayıb batır. “Dalğalar qoynunda bir taxta üzərində üzüb xilas olmağa can atan Nikəxtər tacir Xacə Nəsir tərəfindən xilas edilir” (13, 36). Buna bənzər macəra və hadisələrə biz Əssarın poemasında da rast gəlirik. Dastanda Yəmən şəhərindəki möhtəşəm qalanın və “Mehri və Müştəri”dəki Xarəzm qalasının təsvirləri də oxşarlıq təşkil edir. Dastandakı Yəmən də, məsnəvidəki Xarəzm (“Xarəzm” sözünün mənası “Günəş ölkəsi”, “Günəşli yer” deməkdir) də günəşin, istinin bol olduğu məkanlar kimi təqdim edilir.

Təbii ki, Əssar xalq dastanından yararlanarkən özünə lazım olan, özünün qayə və mətləbinə xidmət edən epizod və hadisələri götürür. Həm də onlara

yenilərini də əlavə edir və yaxud onları məqsədəuyğun şəkildə dəyişdirir. Hadisə, epizod və obrazların oxşarlığından əlavə iki əsər arasındakı yaxınlığın ən vacib, diqqətəlayiq elementlərindən biri də hər iki əsərin sevgi, məhəbbət abidəsi, lakin həvəsnamə, şəhvətnamə olmamasıdır. Doğrudur, “Mehr və Mah” cüt qəhrəmanın adı ilə adlandırılan məhəbbət dastanlarının ənənəsinə uyğun olaraq oğlan və qızın (aşıq və məşuqun) adları ilə təqdim edilir. Lakin əsərin qəhrəmanı Mehr şəklini görüb sevdiyi və dostu Nikəxtərlə birlikdə arxasınca getdiyi Mahı tapa bilmədən yoldaykan Nikəxtəri itirir, ondan ayrı düşür. Bundan sonra dost sevgisi, qız sevgisini üstələyir və o, dostunu axtarmağın, ona qovuşmağın qayğısına qalır. Yalnız Nikəxtərlə qovuşduqdan sonra yenidən Maha meyil edir. Bu məziyyət süjeti həvəsnamə olmaqdan qurtarır və ona dostnamə məziyyəti aşılayır. Ə.Təbrizinin “Mehr və Müştəri” poeması da ideya və qayəsi etibarlı ilə həvəsnamə olmayıb iki dostun dərni sevgisindən danışır. Sadəcə olaraq müəllif bu sevgiyə təsəvvüf baxışlarının ilahi məhəbbət fəlsəfəsinin (“vəhdəti-vücut”un) elementlərini çiləyir.

Dastandakı və poemadakı bir sıra obrazlar, onların xarakterləri, əməlləri, vəzifələri arasında da uyğunluq vardır. Məsələn, poemadakı Mehr obrazının paraleli “Mehr və Mah”dakı Mehr, Müştəri obrazının paraleli dastandakı Nikəxtər, Nahid obrazının paraleli Mah, Səba obrazının paraleli Nəsimi-Əyyar və s.-dir. Hər iki əsərdə obrazların daşdığı astroloji mənə, qəhrəmanların hərəkət, səfər trayektoriyasındakı astronomik istiqamət də ciddi şəkildə oxşardır və orta əsrlər nücum elminin nailiyyətlərinə, biliklərinə uyğun gəlir.

İstər “Mehr və Mah”dakı, istərsə də Əssarın poemasındakı Mehr obrazları eyni xarakterin daşıyıcılarıdır. Hər ikisi zahirən gözəl, fiziki cəhətdən qüvvətli, döyüşkən, mərd, yenilməzdirlər. Onlar dostlarından ayrı düşdükdən sonra ona qovuşmaq uğrunda mübarizə aparır, rəngarəng macəralarla, şər qüvvələrlə rastlaşır, onlarla döyüşməli olur və nəticədə qalib gəlir, müxtəlif çətinlikləri mərdliklə və tədbirlə dəf edirlər. Onların hər ikisi həm saf, kamil, sadıq mənəviyyət, həm də qılınc qəhrəmanı kimi diqqəti cəlb edirlər. Astronomik obraz kimi hər ikisi Günəşi təmsil edirlər. Ümumiyyətlə, hər iki əsərdə “astronomik məzmun obrazlara verilən səmavi adlarla başlayır. Hər iki əsərdə iştirak edən qəhrəmanlar Mehr, Müştəri, Nikəxtər, Nahid və b. fəza cismlərinin adını daşıyırlar” (13, 43).

Poemadakı Müştəri obrazı dastandakı Nikəxtər obrazının bənzəridir. Doğrudur, “Mehr və Mah”da da bir Xacə Müştəri surəti vardır. Lakin bu, epizodik personaj olub yardımçı rol oynayır və Ə.Təbrizidəki Müştəri obrazının paraleli deyil. Dastandakı Nikəxtər və poemadakı Müştəri obrazları isə oxşar səciyyəyə malikdirlər. Hər ikisi cəsur, dostluqda sədaqətli, qorxmaz, fədakar və mübarizdirlər. Öz dostlarına sonadək yardımçı olur, sədaqət və etibarlarını sübut edirlər. Hər ikisinin başına oxşar hadisələr gəlir.

“Mehr və Mah”dakı qadın obrazı Mahla Ə.Təbrizinin məsnəvisindəki Nahid obrazı da bənzərdirlər. Hər iki qız əsilzadə olub füsunkar gözəlliyə, dərin ağıllıq kamala malikdirlər. Mah Mehri yuxuda, Nahid isə Mehri əyani şəkildə (meydanda qəhrəmanlıq göstərərək) görüb sevmişlər. Onlar eşqlərində sadıqdirlər. Lakin hər ikisinin eşq yetirdiyi oğlan öz dostlarını bu qızlardan daha çox sevir. Əvvəlcə ay-

rı düşdükləri dostlarına, sonra bu qadın sevgililərinə qovuşmaq həvəsi, arzusu ilə yaşayırlar. Məhz bu cəhət hər iki əsəri ehtirasnamə, şəhvətnamə olmaqdan qurtarır.

Yuxarıda dediyimiz kimi, poemadakı Səba surətinin paraleli “Mehr və Mah”dakı Nəsimi-Əyyar surətidir. Bunların hər ikisi qasid rolunu oynayıb xəbər aparıb-gətirmək vəzifəsini yerinə yetirir. **Nəticə.** Nəticə olaraq deyə bilərik ki, XIII-XIV yüzilliklər Azərbaycan ədəbiyyatının çoxəsrlik inkişaf tarixində xüsusi bir mərhələ təşkil edir. Bu mərhələdə istər lirik, istərsə də epik poeziyada böyük uğurlar qazanılmış, bir çox qiymətli söz sənəti nümunələri meydana gəlmişdir. Yazılı ədəbiyyatımızın bu məhsuldar çağında folklorla yazılı ədəbiyyat qarşılıqlı əlaqə və təsir sferasında olmuşdur. Folkloordan yazılı ədəbiyyata bir sıra süjetlər, hadisə və epizodlar, obrazlar, ideya-məzmun elementləri, dil-üslub xüsusiyyətləri, təhkiyə ahəngi və s. keçmişdir. Bu xüsusiyyət epik şeirdə daha çox özünü təzahür etdirir. Belə ki, bədii nümunələrlə tanış olduqda şifahi xalq ədəbiyyatının bir sıra janrlarının XIII-XIV əsrdə yaranmış epik əsərlərə bu və ya digər dərəcədə təsir göstərdiyini görürük. Bu janrlar içərisində dastanlar xüsusi yer tutur. Bu dövrdə yaranmış epik əsərlərdə müəlliflər xalq dastanlarının süjetindən, forma-sturuktur sistemindən, ayrı-ayrı epizod və əhvalatlarından, obrazlarından, ideya elementlərindən və s.-dən məharətlə yararlanmışlar. Ümumiyyətlə, xalq yaradıcılığı yazılı ədəbiyyat üçün həmişə münbit və əlverişli zəmin, qida mənbəyi rolunu oynamışdır. Bu ənənə Azərbaycan ədəbiyyatının sonrakı çoxəsrlik inkişaf dövründə də öz ömrünü davam etdirmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Babayev Yaqub. Anadilli Azərbaycan ədəbiyyatının təşəkkülü və epik şeirin inkişafı (XIII-XIV əsrlər). Bakı, ADPU, 2008
2. Cəfərov Nizami. Qədim türk ədəbiyyatı. Bakı, AzAtaM, 2004
3. Dastani-Əhməd Hərami (tərtib edən: Səfərli Ə.). Bakı, Gənclik, 1978
4. Əssar Təbrizi. Mehr və Müştəri (tərcümə edən: Sultanov M.). Bakı, 2005
5. İsa. Mehri və Vəfa (tərtib edən: Şərifli K., Şərifli A.). Bakı, «İrşad» mərkəzi, 2001
6. Kitabı-Dədə Qorqud (tərtib edən: Zeynalov F., Əlizadə S.). Bakı, Yazıçı, 1988
7. Koroğlu (tərtib edən: Təhmasib M.H.). Bakı, Azərnəşr, 1975
8. Qul Əli. Qisseyi-Yusif (tərtib edən: Əlibəyzadə E.). Bakı, Azərnəşr, 1995
9. Mustafa Zərir. Yusif və Züleyxa (tərtib edən: Qəhrəmanov C., Xəlilov Ş.). Bakı, Elm, 1991
10. Suli Fəqih. Yusif və Züleyxa (tərtib edən: Hacıyeva Z.) Bakı, Maarif, 1991
11. Təhmasib M.H. Azərbaycan xalq dastanları (orta əsrlər). Bakı, Elm, 1972
12. Yusif Məddah. Vərqa və Gülşah (tərtib edən: Qəhrəmanov C., Hacıyeva Z.). Bakı, Elm, 1988
13. Cahani Qasım. Əssar Təbrizinin “Mehr və Müştəri” poeması. Bakı, Azərb. SSR EA nəşri, 1968

